

УДК 39+908-047.37](092)(477.7)“19”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.154>

ТАРАН ОЛЕНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

TARAN OLENA

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

Бібліографічний опис:

Таран, О. (2024) «Хочеться вільні години присвятити етнографії»: Аривон (Іларіон) Курило-Кримчак як етнограф. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 154–159.

Taran, O. (2024) «I Want to Devote My Free Time to Ethnography»: Aryvon (Ilarion) Kurylo-Krymchak as an Ethnographer. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 154–159.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**«ХОЧЕТЬСЯ ВІЛЬНІ ГОДИНИ ПРИСВЯТИТИ ЕТНОГРАФІЇ»:
АРИВОН (ІЛАРІОН) КУРИЛО-КРИМЧАК ЯК ЕТНОГРАФ**

Анотація / Abstract

Стаття присвячена висвітленню невідомої донині сторінки в біографії непересічної особистості – Іларіона Павловича Курило-Кримчака, організатора краєзнавчих (насамперед природоохоронних) досліджень Українського Приазов'я (Мелітопольщини), директора Мелітопольського окружного краєзнавчого музею, а також підпільника й одного з керівників Мелітопольського окружного Проводу ОУН, бургомистра м. Мелітополя у 1941–1943 роках. Учитель і водночас активний дописувач Етнографічної комісії ВУАН, І. Курило-Кримчак упродовж 1926–1931 років надсилав етнографічні матеріали з українських сіл Ново-Олександрівка та Вознесенка Мелітопольської округи. Матеріали, зібрані І. Курило-Кримчаком, дозволяють реконструювати окремі елементи традиційної духовної культури українців Мелітопольщини. Вони стосуються, приміром, окремих елементів календарної обрядовості зимового циклу; народних вірувань, пов'язаних із традиційними уявленнями про воду, kota, а також пісенного фольклору. Етнографічні матеріали І. Курило-Кримчака збирав за спеціально розробленими програмами Етнографічної комісії, що значно збільшує їхню наукову вагу як емпіричних даних для наступних наукових узагальнень. Маючи високий авторитет учителя, І. Курило-Кримчак не лише сам фіксував емпіричний матеріал, але й залучав до цієї роботи сільську молодь, гуртуючи її в колі місцевого краєзнавчого гуртка. Політичні репресії, які охопили всю Україну в 1930-х роках, безпосередньо вразили й І. Курило-Кримчака, оскільки вже 1930 року він був усунений з посади керівника Мелітопольського окружного краєзнавчого музею, але згодом – поновлений. Тавро «буржуазної науки», яке тяжіло тоді над етнографією, змусило І. Курило-Кримчака згорнути діяльність у цьому напрямі й зосередитися на музейній, викладацькій та природоохоронній діяльності. Етнографічний добробок І. Курило-Кримчака в науковий обіг вводиться вперше.

Ключові слова: Іларіон (Аривон) Курило-Кримчак, етнографія, фольклор, календарна обрядовість зимового циклу, ворожіння, вода.

The article is devoted to highlighting a hitherto unknown page in the biography of an extraordinary person – Ilarion Pavlovych Kurylo-Krymchak, the organizer of local history (primarily environmental) research in the Ukrainian the Sea of Azov region (Melitopolshchyna), director of the Melitopol district local history museum, as well as an underground member and one of the leaders of the Melitopol district OUN branch, burgomaster of the city of Melitopol in 1941–1943. While teaching and, at the same time, acting as an active contributor to the Ethnographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences, I. Kurylo-Krymchak has sent ethnographic materials from the Ukrainian villages of Novo-Oleksandrivka and Voznesenka in the Melitopol district during 1926–1931. The information collected by I. Kurylo-Krymchak makes it possible to reconstruct certain elements of the traditional spiritual culture of Ukrainians of the Melitopol region. They concern, in particular, separate elements of the calendar ritual of the winter cycle; folk beliefs associated with traditional ideas about water, the cat, as well as song folklore. I. Kurylo-Krymchak has collected ethnographic materials according to specially developed programs of the Ethnographic Commission, which significantly increases their scientific value as empirical data for subsequent scientific generalizations. Having a high authority as a teacher, I. Kurylo-Krymchak has not only recorded empirical material himself, but also involved rural youth in this work, uniting them around the local history circle. The political repressions that swept across Ukraine in the 1930s affected I. Kurylo-Krymchak directly, since in 1930 he has been removed from the post of head of the Melitopol District Local History Museum, but he is reinstated later. The stigma of "bourgeois science", which weighed on ethnography in those years, forced I. Kurylo-Krymchak to curtail his work in this direction and focus on museum, teaching and environmental protection activities. The ethnographic heritage of I. Kurylo-Krymchak is introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: Ilarion (Aryvon) Kurylo-Krymchak, ethnography, folklore, calendar rituals of the winter cycle, fortune-telling, water.

Вступ. Тоталітарна комуністична ідеологія, яка панувала в Україні протягом майже всього ХХ ст., спотворила або викривила історичні процеси, а також зламала багато людських доль. Пересічні громадяни, політики, військові, освітяни, митці, науковці не мали можливості реалізувати свій інтелектуальний потенціал через загрози політичних переслідувань чи фізичного знищення. У 1920-х роках існувала неабияка можливість розвитку гуманітаристики, зокрема етнографії та етнології, проте більшість представників народознавства була фізично знищена впродовж 1930-х років. Поступово від часів Незалежності до широкого кола громадськості та науковців повертаються імена репресованих співгромадян, нерідко відкриваючи цим нові сторінки або переосмислюючи наявні відомості. До кола таких імен належить постать Іларіона Курило-Кримчака, який одним із перших (чи не перший) розробляв концепції екологічної культури (у царині природоохоронної діяльності), зокрема територій Українського Приазов'я. Соціально-політичні події в Україні 1930-х років – насамперед Голодомор і його наслідки для українського селянства (у рідному селі Вознесенка загинуло принаймні 319 мешканців), а також політичні репресії в країні змусили

І. Курило-Кримчака докорінно змінити свої політичні погляди: на початку 1940-х років він стає одним із керівників Мелітопольського окружного Проводу ОУН, у часи німецько-радянської війни – бургомістром м. Мелітополя. Саме цим двом напрямкам у біографії І. Курило-Кримчака присвячені наукові розвідки сучасних українських дослідників: київського еколога Володимира Борейка та запорізького історика Юрія Щура [2; 5; 6; 7]. Власне, на основі монографічного дослідження Ю. Щуром була підготовлена й довідкова стаття для ЕСУ [4].

Біографію І. Курило-Кримчака історик відновив за матеріалами двох карних справ 1935 та 1946 років, заведених на І. Курило-Кримчака, а також відомостей з протоколів допитів членів родини та членів ОУН Мелітопольщини, які зберігаються в архіві Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (Фонд припинених справ. П-1834; архівно-кримінальна справа 13885) [7, с. 7–8]. Інформація про етнографічну діяльність І. Курило-Кримчака (окрім краєзнавчої роботи та згаданого в матеріалах карної справи рукопису наукової розвідки «Духоборці на Мелітопольщині»), яка здійснювалася ним у другій половині 1920-х років, у дослідженнях вищезгаданих Ю. Щура та

В. Борейка – відсутня, тому наша розвідка з цього боку вважається нам актуальною ще через те, що І. Курило-Кримчак зафіксував традиційний пласт народної культури до тотального знищення українців Голодомором.

Виклад основного матеріалу. Народився І. Курило-Кримчак 20 жовтня 1903 року в с. Вознесенка Бердянського повіту Таврійської губернії (тепер с. Вознесенка Костянтинівської сільської громади Мелітопольського р-ну Запорізької обл.) у родині Павла та Ганни Курило і був старшим із чотирьох дітей. Опублікувавши 1920 року нарис про інкерманські каменярні за псевдонімом «Кримчак», він почав використовувати подвійне прізвище Курило-Кримчак, хоча нотаріально зміна прізвища була оформлена 1935 року [7, с. 8], а майбутні дружина та діти залишилися на прізвищі Курило.

Від 1 листопада 1924 року до 1 вересня 1929 року – час активної етнографічної роботи зі збирання матеріалів. Саме тоді І. Курило-Кримчак учителює в с. Ново-Олександрівка Вознесенського району Мелітопольської округи, де й фіксує етнографічні реалії села. До того ж часто буваючи у рідному селі Вознесенка, також збирає етнографічні відомості. Теоретичним підґрунтям роботи стали методичні рекомендації, які виходили великими накладками від імені Етнографічної комісії ВУАН.

Програми – інструменти для збирання емпіричних даних традиційної культури щодо створення фактологічної бази для подальших наукових узагальнених праць – публікувалися в Бюлетні Етнографічної комісії ВУАН, Бюлетні музею Слобідської України; наукових часописах: Етнографічний вісник, Краєзнавство, Побут, Україна тощо [3]. Масове поширення Програм сталося через їхню публікацію у Відривних календарях [1, од. зб. 895], зокрема на 1928 рік. Найімовірніше, І. Курило-Кримчак як учитель звернув увагу і на «Відозву до шкільних гуртків збирати краєзнавчий, побутовий і фольклорний матеріал» [1, од. зб. 902], але в листуванні з Комісією просив надіслати певні номери Бюлетня з опублікованими етнографічними програмами.

Етнографічні матеріали, які зібрав І. Курило-Кримчак у селах Вознесенка та Ново-Олександрівка, зберігаються в Ар-

хівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ [1], період – 1926–1931 роки. Ці аркуші дають змогу реконструювати окремі елементи традиційної духовної культури українців Мелітопольщини, де йдеться, приміром, про календарну обрядовість, народні вірування та пісенний фольклор.

У листуванні з Етнографічною комісією І. Курило-Кримчак підписувався виключно як Аривон, через що нам вдалося доречним винести саме цю форму імені у назву статті за етнографічною тематикою, а також цитату з його листа до Етнографічної комісії як відображення прагнення молодого дослідника працювати на народознавчій ниві.

Довідуємося з листування (а в архіві збереглися три листи з матеріалами), що А. Курило-Кримчак замислив не лише збирання польового етнографічного матеріалу, а й також його наукове осмислення [1]. Розуміючи, що його освітня база є недостатньою для широких узагальнень чи певних висновків, А. Курило-Кримчак не соромиться просити допомоги у наукового керівництва та опрацьовує професійну літературу.

У зшитку з назвою «Пісні та селянське життя. Пісні[,] що співаються в с. Н. Олександрівці Вознесенського району» з фіксованою датою «15/7 1926 р.», вміщені пісні, зібрані «парубком В[асилем]Бойко». Серед інших наявний варіант парубоцької пісні «Тихий Дунай», що запозичена, за словами записувача, із с. Мар'янівка Покровського району, а також парубоцькі пісні місцевого походження: «Береза», «Як послала мене мати березоньку жати...», «На горі калина похилилась...» (з варіантом), «Ой не спиться, не лежиться...», «Ой у саду вишня рясна», загальноукраїнська «Ой під вишенькою, під черешенькою...», «За горою сонце сяє...» (фольклористам відомий варіант, записаний 1992 року науковцями Цифрового архіву фольклору Слобожанщини та Полтавщини у с. Ключниківка Миргородського р-ну Полтавської обл.), «Зелений дубочок» (варіант), «Ой там на горі, ой там на крутій» (варіант).

26 січня 1931 року в рідному селі Вознесенка А. Курило-Кримчак записав два варіанти балади «Ой поїхав королевич»: від 37-річного Якова Онупрієвича Мизерного, родом із с. Дмитрівка на Бердичів-

щині, та від Захара Кириловича Чорного, 1844 р. н., родом із Сосницького повіту Перелюбської волості, слободи Білошицької (тепер – с. Білошицька Слобода Корюківського р-ну Чернігівської обл.), класифікованої фольклористами як результат запозичення та переосмислення місцевим населенням середньовічної лицарської поезії. Завдяки згаданим вище респондентам А. Курило-Кримчаку вдалося зафіксувати пісні «Про жіночу долю» (записано у с. Вознесенка, «Ой, по риллі, по риллі, Там ходили журавлі», «За рікою, за Кубанню». Знаменно, що іноді в цих записах А. Курило-Кримчак назву с. Воскресенка подає у подвійному звучанні – як Бугурдак, що презентує фіксовану побутову назву розташованого на місці цього населеного пункту у давніші часи ногайського аулу Боурдек Ессебей.

Етнографічна частина народознавчої спадщини А. Курило-Кримчака, що зберігається в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ, вміщує дані щодо народних уявлень про воду, kota, а також збірки дівочих ворожінь на Різдвяні свята та Водохреща: «<...> В ніч під новий рік (у нас іще за ст. ст.) дівчата вживають таких методів ворожби: Беруть курку, посипають біля неї пшениці, потім кладуть поблизу: ніж сапожний, ніж простий (кухонний), дзеркало, грибішок [гребінець]; згодом курку розв'язують, і коли курка підійде до пшениці, то молодий [наречений у] молоді <...> обов'язково буде хліборобом. Коли підійде до сапожного ножа, то буде сапожником. [До] ножниць, [то буде] портной, [до] книжки, [то буде] учитель, [до] дзеркала, [то буде] красивий. А коли курка стрибне просто до обличчя, то молодий буде дуже сердитий» [1, арк. 78–104]. Курка також є важливим атрибутом в іншому ворожінні: «Беруть також декілька дівчат по куриці, садовлять їх у піч, і чия куриця швидше вилізе звідти, та й господиня її вийде заміж. Чия ж куриця не вилізе – господиня її залишиться вік свій «дівувати».

У селах Ново-Олександрівка та Вознесенка А. Курило-Кримчак зафіксував відомі всій Україні види дівочих ворожінь зимового календарного циклу, як на ймення молодого «Під новий рік біжать по під селянськими вікнами та питають у мешканців хат: «Як звать мого молодого?». Останні, залежно від настрою, від-

повідають ... таке, що й місяць червоніє». Одним із видів ворожінь на шлюб є й зав'язування очей та виведення дівчини з хати: якщо вона наосліп вийде за ворота батьківського обійстя, то скоро вийде заміж. Також, щоб дізнатися, чи вийде дівчина заміж найближчим часом, перекидають через хату черевики, «й коли його дівка перекине, то вийде заміж. Коли черевик залишиться на хаті, це ознака, що вона залишиться вдома».

Ворожили й за допомогою дзеркала, інтерпретуючи на власний розсуд тіні від полум'я свічки. «Гадають» і над дзеркалом. Для цього затуляють міцно вікна, на одному з них постановляють дзеркало, засвічують свічку й сидить над дзеркалом одна дівчина, з нею й ломака; трое дівчат, теж з ломаками, сидять скраю на печі. І от коли покажуться зі стіни відьми (одна з дитиною, друга просто так, а третя з ваганями). Одна з них буде з дитиною, друга буде прати білизну, а третя буде бігати. Тота дівчина, що сидить та вороже над дзеркалом, бо ця «бігача» відьма буде бити й одніме ломаку. Ті ж дівчата, що на печі, повинні сміятися, аж поки свічка сама не зорить (Тушити її забороняється, бо хто потуше, того відьма задуже). <...> О 12-й годині ночі садовляться <...> над дзеркалом і пильно придивляються туди. Коли що задумає, то й те покажеться. Коли то роблять, то назад не обертаються, коли ж боїшся, переверни дзеркало або накрий його чимнебудь чорним. Якщо це не буде зроблене, то того хтось як ляпне по щоці, то й шрам на всю щоку й останеться».

Важливим елементом дівочих ворожінь були снотлумачення: «Коли дівка лягає спати, то надягає на себе чулку (панчох). Якщо її вночі хтось скине, то це ознака, що «господиня» її вийде заміж. Перед сном дівка замикає колодязь (криницю). І коли їм [дівчатам] присниться, що до них приїхав чоловік і просе води напитися й коні напувать, то це приприлітає «наречений».

Зафіксував А. Курило-Кримчак і звичай «хватати щастя», коли по поверненні з церкви та по обіді у день Нового року дівчата вибігають на двір і тлумачать почуте чи побачене в контексті майбутньої жіночої долі.

Відбуваються дівочі ворожіння й на свято Водохреща, коли по обіді дівчина

«бере зі столу крихти й виносе їх собакам, а сама виходе на вулицю. І стоїть там доки не йтиме якийсь чоловік. Так як його зватимуть, таке ім'я буде і в її чоловіка. Або з якого боку (сторони) загавкає собака, туди й вийде заміж дівчина».

Тож варіативність дівочих ворожінь відбиває надії та сподівання на щасливу жіночу/сімейну долю. «Дівчата наперебій одна одній силкуються якнайшвидше вилетіть з батьківського гнізда, бо й останній за це буде в пошані, а горе й “страм” [осуд] тій дівчині, яка засиділась в дівках та “дівує”, маючи по за 20 р[оків]».

Як і багато інших дописувачів кореспондентської мережі Етнографічної комісії, А. Курило-Кримчак зібрав і надіслав відомості про народні вірування та уявлення, що пов'язані з водою та котом. Записані у с. Вознесенка від 86-річного Захара Чорного, вони, найімовірніше, відбивають вірування, які побутували на Чернігівщині:

«Вода.

Коли захворяє людина, то для ліків беруть воду в колодязі. Витягнувши з криниці, зразу-ж «непочатою водою» збризкують хворого. Случається тай, що й помагається. Святять воду на голодну кутю 5/І й на «Крещення» 6/І, при молебствіях за врожай, а потім цю свячену воду переховують в пляшечках. Коли хто захворіє абощо, то йому дають: або попить воду, або кроплять. Чув про воду «з семи колодязів», але було це давно, і добре про це не знає. Колись, ще на Чернігівщині, бачив, як односельці, стоячи з кінями біля криниці, кидали туди хто 2, хто 3 копійки, а для чого – теж не знає.

Про kota.

Кіт – паскудна і брудна тварина. Коли він нап'ється з кружки води, а пістля нього почне пити чоловік, то на людину нападає «нежилъ» («нежить») – тоді круте в носі і болить голова. Коли кіт шкодить, то

треба одрубать [котові] хвоста. <...> Кіт може задавити не лише немовлятку, а й дорослу людину. Розказують, що в одного чоловіка був шкідливий кіт. Цей чоловік вивіз його у степ і собак захопив із собою. Коли чоловік кинув мішок на землю, то собаки кинулись на kota, а той вже на хазяїна вчепився (вгородивши кігті в глотку, задушив його)».

Власне, ця невеличка етнографічна спадщина, залишена по собі А. Курило-Кримчаком, попри свою фрагментарність, дозволяє уявити: чим і як жило українське село перед Голодомором, яким воно могло стати, якби не лихе ХХ ст. з його наслідками нищення української культури та української самоідентифікації мешканців Півдня України, а саме – Мелітопольського Приазов'я.

Висновок. Для українських істориків і етнологів залишається невідомим і нарис щодо етноконфесійних і міжкультурних взаємин, який зберігається у справі репресованого в галузевому архіві СБУ у Запорізькій області. Згідно з даними Ю. Щура, стаття А. Курило-Кримчака «Духоборці на Мелітопольщині» чекає на фахового дослідника. Тож наведені Ю. Щуром цитати з матеріалів Архіву Управління СБУ в Запорізькій області (Спр. П-1834) свідчать про неабияку наукову вартість цієї публікації, оскільки А. Курило-Кримчак, працюючи над своєю науковою розвідкою про місцевих духоборців, мав змогу послуговуватися методом включеного спостереження. Варто погодитися з Ю. Щуром, що постать Арифона Курило-Кримчака досі не поцінована дослідниками, тому сподіваємося, що наша етнографічна розвідка стане окремою цеглиною у фундаменті майбутньої комплексної монографії, присвяченої цій неординарній особистості та його ролі в історії культурно-просвітницького та політичного руху Півдня України.

Джерела та література

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ. Ф. 1 : Етнографічна комісія ВУАН.
2. Борейко В. Розстріляна екологія: нариси про репресованих діячів охорони природи України. Київ : Видавництво газети «Зелений Світ», 1994. С. 15–16.
3. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII – ХХ ст.) / відп. ред. Н. Гаврилюк. НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Інститут української археографії. Київ : Українознавство, 1994. 124 с. (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 28).

4. Щур Ю. І. Курило-Кримчак Іларіон Павлович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL : <https://esu.com.ua/article-51920> (дата звернення 28.11.2024).
5. Щур Ю. Іларіон Курило-Кримчак: життя і боротьба на тлі епохи. Запоріжжя, 2009. 84 с.
6. Щур Ю. Іларіон Курило-Кримчак: суперечлива доля директора Мелітопольського краєзнавчого музею. *Визвольний шлях*. 2006. № 9. С. 126–133.
7. Щур Ю. Життя і боротьба Іларіона Курило-Кримчака. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2016. 129 с.

References

1. *The Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Fund 1: Ethnographic Committee of the All-Ukrainian Academy of Sciences [in Ukrainian].
2. BOREIKO, Volodymyr. *Shot Ecology: Essays on the Repressed Activists of Nature Protection in Ukraine*. Kyiv: Publishing house of the *Green World* newspaper, 1994, pp. 15–16 [in Ukrainian].
3. BORIAK, Olena. *Materials on the History of Ethnology in Ukraine. Catalogue of the Ethnographic Programs (Mid- to Late 18th–20th Centuries)*. Nataliia HAVRYLIUK, ed.-in-chief. NAS of Ukraine. M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology; Institute of Ukrainian Archaeography. Kyiv: “Ukrainian Studies” Publishing House, 1994, 124 pp. (Scientific Reference Editions on the History of Ukraine. Issue 28) [in Ukrainian].
4. SHCHUR, Yurii. Kurylo-Krymchak Ilarion Pavlovych. In: Ivan DZIUBA, Arkadii ZHUKOVSKYI, Mykola ZHELEZNIAK, et al., editorial board. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*. NAS of Ukraine, ShSS. Kyiv: Institute of Encyclopaedic Research of the NAS of Ukraine, 2016 [online] [viewed 28 November 2024]. Available from: <https://esu.com.ua/article-51920> [in Ukrainian].
5. SHCHUR, Yurii. *Ilarion Kurylo-Krymchak: Life and Struggle against the Background of the Epoch*. Zaporizhzhia, 2009, 84 pp. [in Ukrainian].
6. SHCHUR, Yurii. Ilarion Kurylo-Krymchak: The Controversial Fate of the Director of Melitopol Local History Museum. *The Path of Liberation*, 2006, no. 9, pp. 126–133 [in Ukrainian].
7. SHCHUR, Yurii. *The Life and Struggle of Ilarion Kurylo-Krymchak*. Toronto; Lviv: “Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army” Publishing House, 2016, 129 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 02.12.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024